

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χέρια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΤΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗ, Η ώρα της ανταλλαγής: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενδύλων Καταδικασμένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινητικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ, Οι ενθυμήσεις του Μαρμερηνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποιικίλη δράση του Αντωνίου Σαγιάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούκης, Μεγάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Στάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβραάμ, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργάρας, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944/45)

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ, ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ

doi: [10.12681/mnimon.37420](https://doi.org/10.12681/mnimon.37420)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ Α., & ΤΣΟΥΡΜΑ Ν. (2024). ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944/45): ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ. *Μνήμων*, 39, 235–255. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37420>

Βιβλιογραφικό δοκίμιο

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΤΣΟΥΡΜΑ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1941-1944/45): ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Βάση δεδομένων των γερμανικών στρατιωτικών και παραστρατιωτικών μονάδων στην Ελλάδα 1941-1944/45» κρίθηκε απαραίτητη η δημογραφική αποτύπωση του πληθυσμού της Ελλάδας εκείνης της περιόδου. Το πρόγραμμα διεξάγεται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και στοχεύει στην καταγραφή των γερμανικών στρατιωτικών μονάδων που έδρασαν στην Ελλάδα είτε μακροχρόνια είτε για σύντομα χρονικά διαστήματα καθώς και στη συνολική αποτύπωση του αριθμού των γερμανών στρατιωτών.¹ Η διερεύνηση των δημογραφικών μεταβολών στη διάρκεια της Κατοχής αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση της δημογραφικής εξέλιξης του πληθυσμού της Ελλάδας ανά περιοχή και ως εκ τούτου βοηθά στη βαθύτερη γνώση του αποτυπώματος που άφησαν οι γερμανικές στρατιωτικές μονάδες και υπηρεσίες στον ελληνικό πληθυσμό. Στην παρούσα μελέτη επιδιώκουμε να αναδείξουμε τα μεθοδολογικά προβλήματα, τα οποία ανακύπτουν σε αυτήν την προσπάθεια, και το πώς αυτά δύνανται να επηρεάσουν τα αποτελέσματα της έρευνας που θα οδηγήσει στη δημιουργία της βάσης δεδομένων.

Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο στην προσπάθεια αποτύπωσης της πληθυσμιακής κινητικότητας αποτελεί η Ιστορική Δημογραφία. Η επιστήμη αυτή διερευνά δημογραφικά δεδομένα του παρελθόντος, δηλαδή γεννήσεις, θανάτους και μετακινήσεις των πληθυσμών, στο πλαίσιο των μεταβλητών τους (π.χ. το μέγεθος και την κατανομή των πληθυσμών, το φύλο και την

1. Επιστημονικός υπεύθυνος του έργου είναι ο Δρ Βαλεντίν Σνάιντερ, φιλοξενούμενος ερευνητής ΠΕ/ΕΙΕ. Η υλοποίηση του έργου χρηματοδοτείται από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εξωτερικών, από πόρους του Ελληνογερμανικού Ταμείου για το Μέλλον.

ηλικία) εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος αξιοποιώντας τις διαθέσιμες πηγές της υπό εξέταση κάθε φορά περιόδου.² Η έρευνα των δημογραφικών μεταβολών μπορεί να αναδείξει πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ενός πληθυσμού, της ιδεολογικής του διαμόρφωσης, της συλλογικής του μνήμης και συμπεριφοράς.³ Μάλιστα, όταν το επίκεντρο της μελέτης είναι μικρά σύνολα πληθυσμών, μπορούν να ιδωθούν εκφάνσεις της ιστορίας της καθημερινότητας του εξεταζόμενου πληθυσμιακού υποκειμένου, με εργαλείο συχνά την ιστορία της οικογένειας.⁴

Ο συγκεκριμένος κλάδος παρουσιάζει σημαντικό ιστοριογραφικό πλούτο. Αξίζει να γίνει μνεία στη Γαλλική Σχολή, η οποία έθεσε αρκετές από τις βάσεις της Ιστορικής Δημογραφίας, και στο The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, ένα από τα πρώτα Ινστιτούτα που ασχολήθηκαν με την Ιστορική Δημογραφία.⁵ Στην ελληνική ιστοριογραφία σημαντικές είναι οι συμβολές του Βασίλη Παναγιωτόπουλου⁶ αλλά και του Κώστα Κόμης.⁷ Επίσης, πρέπει να σημειωθούν οι συνεισφορές της Μαρίας Τομαρά-Σιδέρη⁸ και της Ευγενίας Μπουρνόβα.⁹ Επιπλέον, σημαντική είναι και η συνεισφορά του περιοδικού *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* που εκδίδεται από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Ιστορικής Δημογραφίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.¹⁰

2. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία. Από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1998, σ. 11-12.

3. Στο ίδιο, σ. 14.

4. Ευγενία Μπουρνόβα, *Ιστορική Δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας στη Ραψάνη από το 1900 έως το 1950*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

5. Antoinette Fauve-Chamoux, «Pour une histoire de la *Société de Démographie Historique*. Origines, politiques et réseaux internationaux (1963-1996)», *Annales de démographie historique* 129/1 (2015), *50 ans de démographie historique. Bilan historiographique d'une discipline en renouvellement*, σ. 9-53.

6. Ενδεικτικά, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας στη νεώτερη Ελλάδα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984), σ. 1-30· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, μτφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985 (²1987).

7. Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά: μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999.

8. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, *ό.π.*

9. Ε. Μπουρνόβα, *ό.π.*

10. Ενδεικτικά, βλ. Ελένη Αράπογλου, «Η Μέση Εκπαίδευση στην Έδεσσα (1930-1950)», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 8 (Ιούνιος 2013), σ. 11-23· Αικατερίνη Καρρά, «Δημογραφική Ανάλυση του Πληθυσμού του Δήμου Μετσόβου μέσα από το Δημοτολόγιο 19ος-20ος αιώνας», στο ίδιο, σ. 63-89· Χρήστος Λούκος, «Θάνατοι

Ένας πόλεμος έχει μεγάλες επιπτώσεις σε κάθε πληθυσμό ανεξαρτήτως του μεγέθους του. Η αύξηση της θνησιμότητας, που δεν προκύπτει από φυσικά αίτια, η αριθμητική ανισορροπία μεταξύ των πληθυσμών ανδρών και γυναικών, ο αριθμός των αναπήρων και των ορφανών, οι μετακινήσεις πληθυσμών ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων, είναι ορισμένες, ενδεικτικές παράμετροι που μπορεί να εξετάσει η Ιστορική Δημογραφία, όταν κινείται στο πλαίσιο της *δημογραφίας των συγκρούσεων*.¹¹ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι οι διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές δεν ρίχνουν πάντα φως σε όλες τις εκφάνσεις των δημογραφικών μεταβολών στη διάρκεια ενός πολέμου, κάτι το οποίο, βέβαια, αντανακλά και τη ρευστότητα που δημιουργείται σε μια ταραχώδη εποχή. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του ελληνικού παραδείγματος.

Το προαναφερθέν ερευνητικό πρόγραμμα θέτει ως βασική πηγή έρευνας για την αποτύπωση της γερμανικής Κατοχής την ελληνική απογραφή του 1940. Οι απογραφές αποτελούν συχνά επισφαλή πηγή, ειδικά αν η απόσταση μεταξύ της διενέργειάς τους και του εξεταζόμενου συμβάντος είναι μεγάλη.¹² Εν προκειμένω, η απογραφή του 1940 διενεργήθηκε στις 16 Οκτωβρίου 1940¹³ και διατάχθηκε η δημοσίευσή της στις 28 Ιανουαρίου 1946.¹⁴ Το αρχειακό υλικό της απογραφής δεν έχει εντοπιστεί και τα αποτελέσματα της εν λόγω απογραφής δεν δημοσιεύθηκαν νωρίς λόγω της έναρξης του πολέμου.¹⁵ Τα αποτελέσματα δίνουν την εικόνα του

από πείνα στη Σύρο, 1941-1945. Μύθοι και πραγματικότητες», *Δελτίο Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών* 1 (1998), *Μνήμη Ελευθερίου Προβελάκη*, σ. 191-202. Στέφανος Αγαθός, «Θνησιμότητα στην Πρέβεζα στην περίοδο 1940-1944», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 9 (Δεκέμβριος 2013), σ. 157-171. Αλεξάνδρα Μαρία Σβούκη, «Φυσική κίνηση του Δήμου Παρελίων τη χρονική περίοδο 1930-1990», στο *ίδιο*, σ. 173-188.

11. Olivier Faron, «Guerre(s) et démographie historique», *Annales de démographie historique* 103/1 (2002), σ. 5-9.

12. Gregory Frumkin (Grzegorz), *Population Changes in Europe since 1939*, Λονδίνο, George Allen & Unwin LTD, 1951, σ. 17.

13. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1940.

14. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1946.

15. Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών, 1900-1960. Δημογραφία*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αθήνα 2016, σ. 20.

πληθυσμού της Ελλάδας στις παραμονές του Ελληνοϊταλικού πολέμου. Πραγματοποιείται κάθετη πληθυσμιακή εμβάθυνση σε επίπεδο συνοικιών/οικισμών/χωριών των δήμων ή των κοινοτήτων των επαρχιών ενός νομού. Η οριζόντια αποτύπωση του πληθυσμού αποδίδεται με τη διάκριση του φύλου των καταγραφέντων, ενώ απουσιάζουν στοιχεία όπως η επαγγελματική απασχόληση, η θρησκεία ή η γλώσσα του πληθυσμού.

Εντούτοις, η απογραφή αποτυπώνει τον πληθυσμό της περιοχής τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Για τη συμπλήρωση του περίπλοκου παζλ των δημογραφικών μεταβολών στη διάρκεια της Κατοχής, ο ερευνητής πρέπει να ανατρέξει σε μια σειρά άλλων πρωτογενών πηγών. Ερχόμενοι στο ζήτημα των αρχείων, τα οποία αποτελούν τη βάση επεξεργασίας των πληθυσμιακών μεταβολών που συντελέστηκαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και της Κατοχής, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει πλήθος αρχείων, τα οποία παρουσιάζουν σε σπαράγματα και συχνά με αποκλίσεις τους αριθμούς γεννήσεων και θανάτων στην ελληνική επικράτεια. Όπως προαναφέρθηκε, η απογραφή του 1940 από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία είναι η βασικότερη πηγή δημογραφικών δεδομένων κατά τις παραμονές της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο. Συμπληρωματικά σε αυτήν πρέπει να προσθέσουμε και την «Απογραφή 1942» που ανήκει στο Ιταλικό Αρχείο Κατοχής, αφορά στις Κυκλάδες¹⁶ και μας παρέχει πολύτιμα στοιχεία για τη δημογραφική πορεία των νήσων αυτών στο διάστημα που μεσολάβησε από την επίσημη κρατική απογραφή του 1940 μέχρι και το 1942. Σημαντική προσθήκη είναι και η ιταλική απογραφή του 1936 για τα Δωδεκάνησα («Isole italiane dell' Egeo»), η οποία διενεργήθηκε στις 21 Απριλίου 1936 και θα αξιοποιηθεί και αυτή στη δημιουργία της βάσης δεδομένων. Μεθοδολογικά παρατηρούνται ομοιότητες μεταξύ της εν λόγω απογραφής με την ελληνική του 1940, καθώς η ιταλική απογραφή δίνει ποσοτικά πληθυσμιακά στοιχεία και επιμέρους ανά κοινότητα, κάτι το οποίο εντοπίζεται και στην ελληνική απογραφή. Εντούτοις στην ιταλική περίπτωση δίδονται ποιοτικά-κοινωνικά στοιχεία του πληθυσμού ανά νησί, κάτι το οποίο απουσιάζει από την ελληνική. Στην ιταλική απογραφή γίνεται κάθετη και οριζόντια αποτύπωση του πληθυσμού των Δωδεκανήσων, προσφέροντας μια διεισδυτική ματιά στη σύνθεση της δωδεκανησιακής κοινωνίας των παραμονών του Β' Παγκοσμίου πολέμου.¹⁷ Στο σημείο αυτό είναι εύλογος ο προβληματισμός

16. ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων, Ιταλικό Αρχείο Κατοχής (ΙΑΚ), φάκ. 203, υποφάκ. 1.

17. *VIII Censimento Generale della popolazione, 21 Aprile 1936-XIV*, τ. V,

σχετικά με αν είναι θεμιτή ή όχι η συμπερίληψη των Δωδεκανήσων σε μια μελέτη για τη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Τα Δωδεκάνησα δεν αποτελούσαν ελληνική επικράτεια μέχρι το 1947, ως εκ τούτου δεν μπορούμε να εντάξουμε την περιοχή στις κατεχόμενες του ελληνικού κράτους. Ωστόσο, λόγω της ελληνικής εθνικής ταυτότητας της πλειονότητας των κατοίκων των νησιών, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, καθώς και λόγω της προσάρτησής τους στο ελληνικό κράτος λίγο μετά το τέλος του πολέμου, αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν και αυτά τα νησιά στη μελέτη μας. Στην παραπάνω απογραφή έρχονται να προστεθούν και οι αντίστοιχες καταγραφές πληθυσμού του 1940 και 1945 από την ιταλική διοίκηση, οι οποίες συμπληρώνουν με πολύτιμα στοιχεία τις δημογραφικές μεταβολές των Δωδεκανήσων.

Ιδιαίτερα σημαντική αρχειακή πηγή είναι τα κατά τόπους Ληξιαρχεία. Οι ληξιαρχικές πράξεις θανάτων και γεννήσεων μπορούν να αποτυπώσουν σε ένα βαθμό την αριθμητική διαφοροποίηση του πληθυσμού, καθώς συνιστούν τη «βασική πηγή πληροφοριών της στατιστικής της φυσικής κίνησης του πληθυσμού».¹⁸ Ιστορικές μελέτες όπως εκείνες του Χρήστου Λούκου,¹⁹ της Ευγενίας Μπουρνόβα,²⁰ του Sébastien Marre²¹ και της Γεωργίας Τζαβάρα²² αναδεικνύουν την καθοριστική σημασία των ληξιαρχικών εγγράφων.

Μια άλλη επίσης σημαντική πηγή είναι το Αρχείο Νικολάου Δέα που αποτελεί Ιδιωτική Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη. Πρόκειται για το Αρχείο της Επιτροπής Διαχειρίσεως Αποστολής Τροφίμων της αντιπρο-

Libia-Isole Italiane dell'Egeo-Tientsin, Istituto Centrale di Statistica del Regno d'Italia, Roma, Tipografia Failli, 1939.

18. Βύρων Κοτζαμάνης, *Στοιχεία δημογραφίας*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2009, σ. 26.

19. Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», Χρ. Χατζημωσήφ, Πρ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 219-261.

20. Ε. Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών*, ό.π.

21. Sébastien Marre, *Les enfants du Pirée : Mobilités, trajectoires individuelles, et identité nationale dans un dème de la Grèce du 19e siècle*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, Μπορντώ 2005.

22. Γεωργία Τζαβάρα, *Κοινωνική γεωγραφία της πείνας στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944): η δημογραφική συμπεριφορά του ελληνικού πληθυσμού και τα θύματα της πείνας*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2017.

σωπίας του Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα. Στο αρχείο αυτό, που συγκροτήθηκε από τον Ν. Δέα, Διευθυντή της Διεύθυνσης Επαρχιών της Επιτροπής Διαχείρισης Βοηθημάτων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, φυλάσσονται εκθέσεις, αναφορές, υπομνήματα και πίνακες των εκπροσώπων του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού σχετικά με καταστροφές χωριών, εμπρησμούς και λεηλασίες περιοχών της Πελοποννήσου, της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Αττικής, καθώς και άλλων επαρχιών, από το 1942 μέχρι το 1944. Επιπλέον, το έργο του Κωνσταντίνου Α. Δοξιάδη²³ είναι η πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη των δεινών που βίωσε η Ελλάδα κατά την περίοδο της Κατοχής. Πρόκειται για έρευνα που ξεκίνησε διαρκούντος του πολέμου, τον Μάιο του 1941, και ολοκληρώθηκε μετά την απελευθέρωση. Ο Δοξιάδης με χάρτες, διαγράμματα και φωτογραφικό υλικό πετυχαίνει να αποτυπώσει αριθμητικά τις απώλειες και τις μεταβολές τόσο στον πληθυσμό όσο και στις υποδομές και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας. Βασική πηγή του αποτελούν τα Αρχεία του Γραφείου Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, καθώς και στοιχεία από Ιδιωτικές Συλλογές και το Υπουργείο Γεωργίας, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, την Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών και την Αστυνομία Πόλεων.

Τέλος, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αποτύπωσης της δημογραφικής κατάστασης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αξίζει να αναφερθεί το πόνημα του Gregory Frumkin²⁴ που εκδόθηκε το 1951. Ο Frumkin εξετάζει χωριστά τις πληθυσμιακές μεταβολές στις χώρες της Ευρώπης, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στη διάρκεια του πολέμου και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Για την Ελλάδα, συγκεκριμένα, παραθέτει για τα διαστήματα 1939-1945 και 1946-1947, όχι με απόλυτους αριθμούς, τους θανάτους από φυσικά αίτια ως αποτέλεσμα του πολέμου, των γεννήσεων και των μετακινήθόντων πληθυσμών.

Οι παραπάνω πηγές έχουν αποτελέσει τη βάση για πολλές σημαντικές ιστορικές μελέτες για τις δημογραφικές μεταβολές που σημειώθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Στην ελληνική ιστοριογραφία για την Κατοχή στην Ελλάδα υπάρχουν πολλές αναφορές στις δημογραφικές μεταβολές της περιόδου. Αναδεικνύεται πλήθος πτυχών που είτε εντάσσονται σε μια γενικότερη προσέγγιση της εμπειρίας της Κατο-

23. Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Γραφικά Τέχνη Ασπιώτη – ΕΛΚΑ, 1946.

24. G. Frumkin, *ό.π.*

χής, είτε επικεντρώνονται σε πιο συγκεκριμένα πεδία έρευνας: μάχες, λιμós, θνησιμότητα, γεννήσεις, το Ολοκαύτωμα ή οι μετακινήσεις πληθυσμών.

Πιο συγκεκριμένα, στο επίπεδο της ευρύτερης μελέτης της Κατοχής στην Ελλάδα, σταθμό στην ιστοριογραφία αποτελεί ο πρώτος τόμος του έργου *Στέμμα και Σβάστικα*,²⁵ ο οποίος εκδόθηκε το 1988. Ο συγγραφέας του, ο Χάγκεν Φλάισερ, αναδεικνύει το ζήτημα της δυσκολίας του υπολογισμού ακριβούς αριθμού των μετακινήθέντων και των νεκρών από την πείνα, λόγω του γεγονότος ότι πολλοί θάνατοι δεν αναφέρονται καθόλου και υπάρχει απουσία επίσημης στατιστικής μελέτης, ενώ παράλληλα επιχειρεί μια γενική χαρτογράφηση, χωρική και χρονική, της πείνας στην Ελλάδα. Στον δεύτερο τόμο,²⁶ ο οποίος εκδόθηκε το 1993, ο συγγραφέας αναφέρεται σε αριθμούς θυμάτων που προέκυψαν από γερμανικές ενέργειες, ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα στις πηγές. Τέλος, στο κεφάλαιο του Β' τόμου «Shoah (Το Ολοκαύτωμα)», «Η εφαρμογή της “Τελικής Λύσης” στην Ελλάδα» πραγματοποιείται ενδελεχής ανάλυση του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα παραθέτοντας και πληθώρα αριθμητικών στοιχείων σχετικά με την εξότωση των ελλήνων εβραίων.

Το ίδιο έτος, ο Mark Mazower στο έργο²⁷ του αναλύει διεξοδικά και ψύχραιμα το βίωμα της Κατοχής στη Ελλάδα και το έργο αυτό αποτελεί τομή στην ελληνική ιστοριογραφία για τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο στον λιμό, διερευνώντας το επισιτιστικό πρόβλημα που ανέκυψε, και περιγράφει την κατάσταση στην Αθήνα αναδεικνύοντας την κοινωνική διάσταση του προβλήματος αλλά και τις προσπάθειες αντιμετώπισής του. Παραθέτει τους αριθμούς των νεκρών σε Αθήνα και Πειραιά, ενώ αναφέρεται χωριστά στην περίπτωση της Σύρου. Εξίσου λεπτομερώς αναλύει και το Ολοκαύτωμα των εβραίων της Ελλάδας. Επίσης, αναφέρεται και στο ζήτημα των ελλήνων εργατών στο τρίτο Ράιχ.

Ο Αντώνης Λιάκος στο βιβλίο²⁸ του πραγματοποιεί μια ουσιαστική ερμηνευτική προσέγγιση του ελληνικού 20ού αιώνα. Στο τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και Ολοκαύτωμα», παρουσιάζει τα διαθέσιμα δημογραφικά δεδομένα ως προς τον λιμό, προσφέροντας μια

25. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

26. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. Β', Αθήνα, Παπαζήσης, 1993.

27. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993.

28. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

χρήσιμη ανάλυση γύρω από αυτά, και παραθέτει έναν ενδεικτικό αριθμό προσφύγων προς τη Μέση Ανατολή, ενώ αναφέρεται εκτενώς στην εξότωση των ελλήνων εβραίων.

Οι Αλεξάνδρα Τραγάκη, Χρήστος Μπάγκαβος και Δημήτρης Ντούνας προσεγγίζουν την Ιστορία της Δημογραφίας και καταδεικνύουν τη σημασία των δημογραφικών μεταβολών στην κοινωνική και οικονομική εξέλιξη ενός τόπου.²⁹ Μεταξύ άλλων, διατρέχουν όλο τον 20ό αιώνα αποτυπώνοντας με αριθμούς την πορεία του πληθυσμού της Ελλάδας. Ένα μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται στην απογραφή του 1940, την οποία αναλύει διακρίνοντας τον πληθυσμό ανά βαθμό αστικότητας και τους οικισμούς ανά τάξη μεγέθους, δίνοντας μια πιο σαφή εικόνα του ελληνικού πληθυσμού.

Σε ειδικότερο, τοπικό επίπεδο, η Αθήνα είναι η πόλη που έχει μελετηθεί περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική πόλη για το διάστημα της Κατοχής. Πιο συγκεκριμένα, η Ε. Μπουρνόβα ερευνά τη συγκρότηση του πληθυσμού της Αθήνας μελετώντας τις ληξιαρχικές πράξεις γάμων του Δήμου Αθηναίων.³⁰ Έτσι καταφέρει να αναδομήσει την ιστορία του ελληνικού αστικού πληθυσμού του πρώτου μισού του 20ού αιώνα αναδεικνύοντας πτυχές της κοινωνικής θέσης, της καταγωγής και του επαγγέλματος των υποκειμένων που μελετά. Μεταξύ άλλων, η Μπουρνόβα αποδίδει αριθμητικά τις γεννήσεις και τη θνησιμότητα του αθηναϊκού πληθυσμού το 1940 και καταδεικνύει τις πυκνώσεις και τις αραιώσεις που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου σε ορισμένες περιοχές.

Επιπλέον, ο Πολυμέρης Βόγλης στο βιβλίο³¹ του μελετά τη συγκρότηση και την αναδιάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της Κατοχής προσεγγίζοντας θεμελιώδη θέματα όπως η πείνα, η αντίσταση, ο δωσιλογισμός και η εξόντωση των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πόνημα του Γενικού Επιτελείου Στρατού *Αγώνες και Νεκροί 1940-1945*, στο οποίο παρατίθεται ονομαστικός κατάλογος των πεσόντων αλλά και των αγνοουμένων του Ελληνικού Στρατού που πολέμησαν στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-1941 αλλά και του Ελληνικού Στρατού της Μέσης Ανατολής.³²

29. Αλεξάνδρα Τραγάκη, Χρήστος Μπάγκαβος, Δημήτρης Ντούνας, *Περί Δημογραφίας και Πληθυσμιακών εξελίξεων*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.

30. Ε. Μπουρνόβα, *Οι κάτοικοι των Αθηνών*, ό.π.

31. Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

32. *Αγώνες και νεκροί 1940-1945*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1990.

Μελετώντας τους παράγοντες που μεταβάλλουν τα δημογραφικά δεδομένα του 1940, οφείλουμε να ξεκινήσουμε από τις απώλειες του Ελληνοϊταλικού πολέμου. Η προαναφερθείσα έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού αποτέλεσε έναυσμα για νεότερες μελέτες, όπως αυτή του Giorgio Rizzio,³³ η οποία προσδιορίζει τόσο τις ιταλικές όσο και τις ελληνικές απώλειες του Ελληνοϊταλικού πολέμου χρησιμοποιώντας και πληροφορίες του ΓΕΣ. Επίσης, ο Παναγιώτης Κωνσταντόπουλος σε σχετικό άρθρο του επιχειρεί να καταγράψει τον συνολικό αριθμό των νεκρών του Ελληνοϊταλικού πολέμου βασιζόμενος στα αρχεία της ΔΙΣ και επισημαίνει τους τόπους ταφής των νεκρών καθώς και τις προσπάθειες ανεύρεσης και άλλων.³⁴ Σύμφωνα με τις παραπάνω μελέτες, ο αριθμός των ελλήνων νεκρών και αγνοούμενων κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου ανέρχεται στους 13.500 περίπου.

Μια ακόμα σημαντική παράμετρος που μεταβάλλει τα δεδομένα τα οποία μας παρέχει η απογραφή του 1940, είναι οι γεννήσεις και οι θάνατοι του ελληνικού πληθυσμού. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η θνησιμότητα αυξήθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, γεγονός που απέρρευε από πλήθος αλληλοδιαπλεκόμενων παραγόντων. Οι αιτίες θανάτου ποικίλλουν: φυσικά αίτια, πείνα και ασθένειες, βομβαρδισμοί, εκτελέσεις και εξόντωση του πληθυσμού. Για τον σχηματισμό, βέβαια, ολοκληρωμένης εικόνας του δημογραφικού χάρτη της Ελλάδας την περίοδο της Κατοχής, πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν και οι γεννήσεις που καταγράφονται ανά περιοχή.³⁵ Με τις δημογραφικές μεταβολές έχουν ασχοληθεί πολλοί ιστορικοί, οι οποίοι μελετούν διάφορους τόπους και αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες πτυχές. Μια πρώτη διαπίστωση από την ελληνική ιστοριογραφία είναι η άμεση σχέση της υψηλής θνησιμότητας με την πείνα που έπληξε την Ελλάδα το διάστημα 1941-1942.

Η Γεωργία Τζαβάρα στη διατριβή της³⁶ μελετά τους θανάτους από πείνα στην ελληνική περιφέρεια, στρέφοντας το βλέμμα πέρα από την αποκλειστική μελέτη του λιμού του χειμώνα του 1941-1942 στην Αθήνα. Με-

33. Giorgio Rizzio, *Ο μικρός πόλεμος*, μτφρ. Μιχάλης Παπαποστόλου, Αθήνα, Historical Quest, 2014.

34. Παναγιώτης Κωνσταντόπουλος, «Οι νεκροί του Στρατού Ήρας, κατά τη διάρκεια του ελληνο-ιταλικού πολέμου, μέσα από τα αρχεία της ΔΙΣ», *Στρατιωτική Επιθεώρηση* (Σεπτ.-Οκτ. 2006), σ. 14-33.

35. Ενδεικτικά, βλ. Βύρων Κοτζαμάνης, «Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας: πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 77 (1990), σ. 97-126.

36. Γ. Τζαβάρα, *ό.π.*

λετώντας τις ληξιαρχικές πράξεις 53 Δήμων και Κοινοτήτων αποτυπώνει τον αριθμό των θυμάτων της πείνας σε πλήθος περιοχών της περιφέρειας και ερευνά τις αιτίες του φαινομένου αυτού. Ο πρώτος τόμος επικεντρώνεται στην αποτύπωση των αλλαγών που επέφερε η Κατοχή στη ζωή του ελληνικού πληθυσμού, ενώ ο δεύτερος προβαίνει σε λεπτομερή δημογραφική αποτύπωση των θυμάτων της πείνας φανερώνοντας πόσο καθοριστικά επέδρασε ο λιμός στους θανάτους, στις γεννήσεις και στους γάμους. Επιπλέον, η Τζαβάρια αναλύει τα χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία κ.λπ.) των υποκειμένων που υπέκυψαν λόγω της πείνας στην ελληνική επαρχία.

Η Ε. Μπουρνόβα στο άρθρο³⁷ της για τους θανάτους από πείνα στην Αθήνα τον χειμώνα του 1941-1942 στηρίζεται στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου του Δήμου Αθηναίων, το Αρχείο Δοξιάδη και το Αρχείο του Ερυθρού Σταυρού και δίνει ποσοστά της θνησιμότητας στην Αθήνα στα τέλη του 1941. Παρατηρεί τις μεγάλες διαφοροποιήσεις στα ποσοστά των θανάτων σε περιοχές όπου υπήρχαν δημόσιες δομές υγείας (Νταού Πεντέλης, Δρομοκαϊτειο, Ιπποκράτειο) και, τέλος, επιδιώκει να χαρτογραφήσει τους τόπους καταγωγής των θανόντων (νησιωτική Ελλάδα, Αθήνα και περίχωρα, πρόσφυγες από Μικρά Ασία, Κωνσταντινούπολη και Πόνο). Από τη μελέτη της στα παραπάνω αρχεία εξάγεται ο (ενδεικτικός) αριθμός των 121.000 θανάτων στην Αθήνα για το διάστημα 1941-1945, χωρίς όμως να προσδιορίζονται τα αίτια των θανάτων.³⁸

Με την περιοχή του Πειραιά ασχολείται στη διδακτορική της διατριβή³⁹ η Αγγελική Τζαφέρα. Στόχος της είναι η ανάλυση κατά την περίοδο της Κατοχής του αντιστασιακού κινήματος του ΕΑΜ στην περιοχή του Πειραιά. Στο πλαίσιο αυτό, η Τζαφέρα προσεγγίζει και αναλύει τον αριθμό των θανάτων από πείνα και από άλλες αιτίες στις περιοχές του Πειραιά, της Νίκαιας και του Κερατσινίου.

Παραμένοντας στην περιοχή του Πειραιά, ο Μιχάλης Δεσύπρης στη διπλωματική μεταπτυχιακή του εργασία⁴⁰ επιδιώκει να καταγράψει την

37. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχαιοτάξιο* 7 (2005), σ. 52-73.

38. Στο ίδιο, σ. 53.

39. Αγγελική Τζαφέρα, *Η πόλη του Πειραιά στην Κατοχή και την Αντίσταση*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2017.

40. Μιχάλης Δεσύπρης, *Η Δημογραφική τύχη του πληθυσμού της Νίκαιας Αττικής (Κοκκινιάς) την περίοδο της κατοχής*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2009.

πορεία δημογραφικών δεδομένων (θανάτων, γάμων, γεννήσεων) στην περιοχή της Νίκαιας μελετώντας τα επίσημα ληξιαρχικά έγγραφα του Δήμου. Μέσα από τα στοιχεία που αφορούν τη θνησιμότητα, τη γαμηλιότητα και τη γεννητικότητα καταφέρνει να αποδώσει την ιδιαίτερη κοινωνική συγκρότηση της περιοχής αυτής. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο ζήτημα των γεννήσεων που καταγράφονται επί Κατοχής συμπεριλαμβανομένων και εκείνων εκτός νόμιμου θεσμικού πλαισίου, δηλαδή του γάμου (έκθετα, εξώγαμα και νόθα παιδιά). Συγκεκριμένα, για τα έτη 1941-1944 εντοπίζει 6.608 γεννήσεις, που αποτελεί μία από τις ελάχιστες σχετικές καταγραφές της γεννητικότητας στην Ελλάδα κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.⁴¹

Το βιβλίο⁴² της Βιολέττας Χιονίδου αποτελεί εμπεριστατωμένη και πρωτοποριακή μελέτη που συντελεί στη βαθιά κατανόηση του λιμού και των πτυχών του στην Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής. Το βιβλίο για πρώτη φορά θέτει τον λιμό στο επίκεντρο της συζήτησης προσπαθώντας να χαρτογραφήσει ένα μάλλον αδρομερώς εξερευνημένο τοπίο. Η Χιονίδου, βασιζόμενη στις διαθέσιμες ληξιαρχικές πράξεις, σε αρχεία του Διεθνούς Κομιτάτου καθώς και του Ερυθρού Σταυρού, εστιάζει την έρευνά της και αναδεικνύει τις επιδράσεις του λιμού στη Χίο, τη Σύρο και τη Μύκονο, και επίσης στην Αθήνα και τον Πειραιά, χωρίς να παραλείπει αναφορές και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, συνθέτοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα πλαίσιο συγκλίσεων και αποκλίσεων σχετικά με την εμπειρία της πείνας και των θανάτων που προκλήθηκαν από αυτήν. Η ίδια σε πιο πρόσφατο βιβλίο της μελετά την πείνα την περίοδο της Κατοχής στα νησιά της Χίου, της Σύρου και της Μυκόνου μέσα από προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων τους. Προσεγγίζει τις πληθυσμιακές μεταβολές των νησιών, στις οποίες συνέβαλε καθοριστικά ο λιμός, και αποκαλύπτει μια άλλη πτυχή της ιστορίας που καταρρίπτει τον μύθο ότι η πείνα είχε επηρεάσει αποκλειστικά τις αστικές περιοχές.⁴³

Στη διδακτορική διατριβή⁴⁴ του ο Ιωάννης Καρακατσιάνης αναφέρεται στην πείνα στην περιοχή της Μάνης, χωρίς να παρουσιάζει δημογραφικά στοιχεία. Παραθέτει, επίσης, στοιχεία για την εσωτερική μετακίνηση του πληθυσμού στη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του 1944.

41. Στο ίδιο, σ. 117.

42. Βιολέττα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2011.

43. Βιολέττα Χιονίδου, *Η κατοχική πείνα μέσα από προφορικές μαρτυρίες*, Αθήνα, Πατάκης, 2020, σ. 22-23, 42-43.

44. Ιωάννης Καρακατσιάνης, *Η Μάνη στον Πόλεμο. Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2010.

Ο Χρ. Λούκος, τέλος, σε άρθρο⁴⁵ του μελετά τις δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις της πείνας κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Επισημαίνει τις ρήξεις που δημιούργησε το πρόβλημα αυτό στις πραγματικότητες της ελληνικής κοινωνίας και τις τομές στις οποίες οδήγησε. Παρουσιάζει τις συνολικές απώλειες από την πείνα σε διάφορες πόλεις, αναζητεί τα αίτια του φαινομένου γενικά αλλά και ειδικότερα για κάθε περίπτωση και, τέλος, προσπαθεί να προσδιορίσει τις επιπτώσεις του φαινομένου στο νοσολογικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθώς και πώς επιχειρήθηκε η αναπλήρωση ή η υπέρβασή τους.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η εξαγωγή οριστικού συμπεράσματος σχετικά με τον ακριβή αριθμό των θανάτων την εξεταζόμενη περίοδο είναι αδύνατη. Στην πιο πρόσφατη συζήτηση για τη θνησιμότητα, ο Α. Λιάκος παρουσιάζει τον ενδεικτικό συνολικό αριθμό των 250.000 έως 400.000 θανάτων εξαιτίας της πείνας και των συνεπειών της τόσο για την πρώτη περίοδο του λιμού, που τοποθετείται τον χειμώνα του 1941-1942 στις πόλεις, όσο και για τη δεύτερη, που εντοπίζεται τον χειμώνα και την άνοιξη του 1944.⁴⁶ Σε τοπικό επίπεδο, κατόπιν μελέτης των τοπικών Αρχείων θα μπορούσαν να προκύψουν πιο ξεκάθαρα συμπεράσματα αναφορικά με τις δημογραφικές μεταβολές σε θανάτους και γεννήσεις, όμως και πάλι θα υπάρχει κάποια επιφύλαξη.⁴⁷

Το ζήτημα των εκτελέσεων και των αντιποίνων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην Ελλάδα, αποτελεί και αυτό αντικείμενο πολλών μελετών, οι οποίες καταπιάνονται με τα εγκλήματα του φασισμού και του ναζισμού. Η Έκθεση της κεντρικής επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη συντάχθηκε το καλοκαίρι του 1945 από ειδική επιτροπή που είχε σκοπό την καταγραφή των εγκλημάτων στους νομούς της Κρήτης.⁴⁸ Το ζήτημα των αντιποίνων, των καταστροφών χωριών και των μαζικών εκτελέσεων στη Μακεδονία θίγει ακροθιγώς ο Στράτος Δορδανάς στη διατριβή του.⁴⁹ Παρά το πλήθος των σχετικών πονημάτων, απουσιάζει από τη σύγχρονη ιστοριογραφία ένα συλλογικό έργο που θα αποτυπώνε-

45. Χ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», ό.π.

46. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 207· Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος*, ό.π.

47. Κ. Α. Δοξιάδης, ό.π.

48. Ιωάννης Καλιτσουνάκης, Νίκος Καζαντζάκης, Ιωάννης Κακριδής, Κώστας Κουτουλάκης, *Έκθεση της κεντρικής επιτροπής διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη*, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983.

49. Στράτος Δορδανάς, *Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία: (1941-1945)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2002.

ται το σύνολο των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν κατά την Κατοχή, ενώ ο συνολικός αριθμός των θυμάτων είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί λόγω της ελλιπούς έρευνας σε επίπεδο γερμανικών και ελληνικών αρχείων. Η μοναδική συνολική καταγραφή του 1946 από τον Δοξιάδη ανεβάζει τα θύματα από τις ιταλικές, γερμανικές και βουλγαρικές σφαγές στα 70.000, αριθμός που αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα και κρίνεται απαραίτητη η εντατικότερη μελέτη στο θέμα.⁵⁰

Ο εκτοπισμός και η εξόντωση εκατομμυρίων εβραίων συνιστά ένα από τα δραματικότερα και πολυμελετημένα θέματα του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδας δεν μπόρεσε να επιβιώσει από αυτή τη συστηματική, προγραμματική και κρατική ναζιστική πολιτική. Οι μελέτες των Χ. Φλάισερ, Α. Λιάκου και Π. Βόγλη, που προαναφέρθηκαν,⁵¹ μεταξύ άλλων προσέγγισαν το ζήτημα του Ολοκαυτώματος αφιερώνοντας εκτενές μέρος της έρευνάς τους στην ανάλυση αυτής της πολιτικής εξόντωσης.

Στον τόμο *Νέοι στη δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944* καταγράφονται οι απώλειες του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας ανά κοινότητα μετά τις γερμανικές διώξεις.⁵² Ο απολογισμός των απωλειών από τους διωγμούς υπολογίζεται σε 67.149, που αποτελεί το 86% του συνολικού εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας. Τα μεγαλύτερα ποσοστά εντοπίζονται σε κοινότητες της βόρειας Ελλάδας, όπως της Ορεστιάδας και του Σουφλίου, με τον αφανισμό του εβραϊκού πληθυσμού να ανέρχεται στο 98%, και στην κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που ανέρχεται στο 96%, ενώ μεγάλα ποσοστά καταγράφονται και σε κοινότητες που τελούσαν υπό βουλγαρική κατοχή, με την κοινότητα της Ξάνθης να μετρά μεταπολεμικά μόλις 6 εβραίους έναντι 550 που υπήρχαν πριν τους διωγμούς.⁵³

Με την πορεία των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου ασχολήθηκε και η Μαρία Καβάλα.⁵⁴ Έχοντας ως βασικό επίκεντρο της έρευνάς της την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, καταγράφει την ιστορία της από την περίοδο του μεσοπο-

50. Κ. Α. Δοξιάδης, *ό.π.*

51. Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Β' Α. Λιάκος, *ό.π.*

52. *Νέοι στη δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο διωγμός και το Ολοκαύτωμα των εβραίων 1943-1944*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2008.

53. Στο ίδιο, σ. 13.

54. Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή των εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015 (ηλεκτρονική έκδοση: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4437>).

λέμου μέχρι και την απελευθέρωση της χώρας από τα γερμανικά στρατεύματα. Αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο στην εφαρμογή της «Τελικής λύσης» σε ολόκληρη την Ελλάδα μελετώντας τις τρεις ζώνες κατοχής της χώρας, τη βουλγαρική, τη γερμανική και την ιταλική. Καταγράφει τις απώλειες των μεγαλύτερων κοινοτήτων ανά περιοχή, λαμβάνοντας υπόψιν τα στοιχεία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου. Αποτυπώνει την προστασία που προσέφεραν οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής στον εβραϊκό πληθυσμό μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1943, σε αντίθεση με τη βουλγαρική ζώνη κατοχής, απ' όπου οι εβραίοι παραδόθηκαν χωρίς εμπόδια στους Γερμανούς. Η συγγραφέας παρουσιάζει τόσο τις κοινότητες που υπέστησαν σοβαρότατες απώλειες και σχεδόν αποδεκατίστηκαν όσο και εκείνες που προστατεύθηκαν συστηματικά και κατάφεραν να επιβιώσουν. Στην πρώτη κατηγορία ανήκε χωρίς αμφιβολία η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και η Κέρκυρα, ενώ στη δεύτερη μπορούμε να τοποθετήσουμε τα Τρίκαλα, τη Λάρισα, το Βόλο και τη Ζάκυνθο. Τέλος, καταδεικνύει τους λόγους διάσωσης ή μη των εβραίων ανά περιοχή και ρίχνει φως στις ευθύνες της ελληνικής κυβέρνησης της εποχής και των εκάστοτε εκπροσώπων της.

Τη διαδρομή της αποτύπωσης της ελληνικής βιβλιογραφίας που καταπιάνεται με τη δημογραφία της Ελλάδας της περιόδου της Κατοχής έρχεται να ολοκληρώσει η διπλωματική εργασία της Δέσποινας Καρατζά με θέμα τον εκτοπισμό των εβραίων των Ιωαννίνων.⁵⁵ Η Καρατζά παρουσιάζει σειρά στοιχείων που αφορούν στην εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας εστιάζοντας την έρευνά της στην περίπτωση των Ιωαννίνων.

Το ζήτημα των ελλήνων αιχμαλώτων και των εργατών του τρίτου Ράιχ είναι μια συνισταμένη που δεν πρέπει να λησμονηθεί, καθώς αποτελεί ακόμα ένα παράγοντα αποσταθεροποίησης των αριθμών της απογραφής του 1940. Η Αννίτα Παναρέτου σε πρόσφατη εργασία της επιχειρεί αναλυτική χαρτογράφηση της πορείας των έγκλειστων μη εβραίων Ελλήνων πολιτών σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές την περίοδο 1941-1945. Επικεντρώνεται στα ελληνικά αρχεία και συγκεντρώνει πληροφορίες από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, από τον ελληνικό Τύπο και από πλήθος μαρτυριών, και προσπαθεί να δημιουργήσει έναν ενιαίο άξονα, ο οποίος να αποτυπώνει ολόκληρη την εμπειρία που βίωσαν οι χιλιάδες έλληνες αιχμάλωτοι, όμηροι και εργάτες, από τη σύλληψή τους μέχρι την άφιξή τους στα στρατόπεδα, κατά τη

55. Δέσποινα Καρατζά, *Ο εκτοπισμός των εβραίων των Ιωαννίνων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2014.

διαβίωσή τους εκεί, και μετά την απελευθέρωση και την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Μέσα από πλήθος πηγών προσπαθεί να προσδιορίσει τον ακριβή αριθμό των ανθρώπων που εκτοπίστηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα, ωστόσο η διαδικασία αυτή είναι εξαντλητική και εξαιρετικά επισφαλής, καθώς πλήθος υποκατηγοριών –ελεύθεροι και υπό καθεστώδες υποχρεωτικής εργασίας εργάτες, εβραίοι, πολιτικοί κρατούμενοι– δεν επιτρέπει τον προσδιορισμός ενός συνολικού ακριβούς αριθμού. Το ίδιο αβέβαιος, αν και σαφώς μικρότερος, είναι και ο αριθμός των αιχμαλώτων που κρατήθηκαν σε στρατόπεδα της φασιστικής Ιταλίας.⁵⁶ Όσον αφορά τους έλληνες στρατιωτικούς αιχμαλώτους, γίνεται λόγος για μικρό αριθμό, ο οποίος προέκυψε από τους αιχμαλώτους που μεταφέρθηκαν από την Ιταλία στη γερμανική επικράτεια μετά τη συνθηκολόγηση του Σεπτεμβρίου 1943, από αιχμαλώτους που συνελήφθησαν μετά τη λήξη των εχθροπραξιών με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, και από πληρώματα ελληνικών πολεμικών πλοίων και αεροσκαφών που επιχειρούσαν στη Μέση Ανατολή.⁵⁷ Τον αριθμό των εθελοντών εργατών στο τρίτο Ράιχ αύξησε και η πολιτική διώξεων των βουλγαρικών κατοχικών δυνάμεων εις βάρος των Ελλήνων της Μακεδονίας και της Θράκης.⁵⁸ Η Παναρέτου στη μελέτη της διαφωτίζει τις μακρές και σύνθετες διαδικασίες επαναπατρισμού, που διήρκεσε από το 1945 μέχρι το 1946 και συντονίστηκαν από την Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή Επαναπατρισμού, ενώ καταλήγει τονίζοντας τη μεγάλη δυσκολία παρακολούθησης της πορείας όλων των ελλήνων ομήρων.⁵⁹

Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης στη διδακτορική του διατριβή⁶⁰ μελετά μεταξύ άλλων και την αποστολή εθελοντών εργατών στα εργοστάσια της Γερμανίας όπως και την αναγκαστική αποστολή, στο πλαίσιο άσκησης τρομοκρατίας με την πραγματοποίηση μπλόκων τους τελευταίους μήνες της Κατοχής. Επίσης διαπιστώνει την αύξηση των σχετικών αποστολών μεταξύ 1943 και 1944, σε μια προσπάθεια των Αρχών της Κατοχής να τροφοδοτήσουν τα γερμανικά εργοστάσια με ελληνικά εργατικά χέρια.⁶¹

56. Αννίτα Παναρέτου, «Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου...» Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2020, σ. 31-40.

57. Στο ίδιο, σ. 195.

58. Στο ίδιο, σ. 346-347.

59. Στο ίδιο, σ. 400-423.

60. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011, σ. 264-265.

61. Στο ίδιο, σ. 429.

Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ σε άρθρο του, στηριζόμενος σε γερμανικά και ελληνικά Αρχεία, καταπιάνεται με τους αριθμούς των ελλήνων εθελοντών εργατών που έφυγαν για να εργαστούν στα γερμανικά εργοστάσια.⁶²

Τέλος, ο Γιάννης Γκούτας στο έργο⁶³ καταγράφει την εμπειρία του μετά την αναγκαστική αποστολή του στη Γερμανία, έπειτα από μπλόκο στον Βύρωνα, τον Αύγουστο του 1944. Η εξαγωγή συγκεκριμένου αριθμού θυμάτων είναι και εδώ εξαιρετικά περίπλοκη, καθώς δεν είναι πάντα σαφές στα Αρχεία αν οι καταγραφόμενοι αριθμοί αφορούν αποκλειστικά αιχμαλώτους ή αν προκύπτουν με προσθήκη των εθελοντών και καταναγκαστικών εργατών. Οι αριθμοί που παρατίθενται από τον συγγραφέα κυμαίνονται από 30.000 έως 50.000 (αιχμάλωτοι και εθελοντές και καταναγκαστικοί εργάτες), εικόνα η οποία αναμένεται να ξεκαθαριστεί σε μελλοντικές έρευνες.⁶⁴

Όπως προαναφέρθηκε, ένα από τα θεμελιώδη δημογραφικά δεδομένα που εξετάζει η Ιστορική Δημογραφία, είναι η μετακίνηση πληθυσμών. Οι συγκρούσεις και οι κακουχίες που προκάλεσε ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος οδήγησαν εκατομμύρια ανθρώπους στο να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Τα «εκτοπισμένα άτομα» («displaced persons») στην ευρωπαϊκή ήπειρο μόνο μπορούν να υπολογιστούν σε 21 εκατομμύρια.⁶⁵ Στην Ελλάδα οι προσφυγικές ροές στο διάστημα 1941-1945 προς την ουδέτερη Τουρκία υπολογίζονται σε 70.000.⁶⁶ Οι εργασίες των Ιάκωβου Μιχαηλί-

62. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», Χ. Χατζηιωσήφ, Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τ. Γ2, σ. 206.

63. Γιάννης Γκούτας, *Υπό συνθήκες σκλαβιάς (το χρονικό μιας ομηρίας)*, Αθήνα, Ωμέγα, 2005.

64. Παναρέτου, ό.π., σ. 31-40. Η συγγραφέας αναφέρει πως διεξάγεται ήδη έρευνα επί του ζητήματος από τον ιστορικό Ιάσονα Χανδρινό, η οποία αξιοποιεί τα γερμανικά Αρχεία Arolsen.

65. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα. Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2017, σ. 24.

66. Αλέξανδρος Λάμπρου, «Πρόσφυγες από την Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (1941-1944)», *PIXELS@humanities 1* (Νοέμβριος 2020), *Αποτελέσματα Ερευνών 2018: γνωσιολογία – χώρος – υγεία – ιστορία*, σ. 1-12, <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/pixels/article/view/25405/20955> (τελευταία πρόσβαση 22.9.2022). Μελετώντας τα ποσοτικά στοιχεία αυτού του φαινομένου, ο Λάμπρου εκτιμά ότι στο διάστημα των ετών 1941-1945 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν στην Τουρκία περίπου 70.000 πρόσφυγες (50.000 χριστιανοί, 2.000 εβραίοι και 17.000 μουσουλμάνοι), μέρος των οποίων δεν επέστρεψε ποτέ.

δη και Αλέξανδρου Λάμπρου ρίχνουν φως σε ένα αρκετά περίπλοκο ζήτημα θέτοντας στο επίκεντρο της έρευνάς τους μια όχι και τόσο γνωστή πτυχή του Β' Παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα.

Ο Ι. Μιχαηλίδης στο έργο του παρουσιάζει την προσφυγική εμπειρία των Ελλήνων στη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Κύπρο. Με πλήθος διαγραμμάτων, τα οποία παραθέτουν λεπτομερώς την ποσοτική διάσταση της εν λόγω εμπειρίας, αλλά και με προφορικές μαρτυρίες και στοιχεία από Αρχεία ελληνικών και διεθνών φορέων, πραγματεύεται το συνολικό αποτύπωμα αυτού του βιώματος, τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά την προσπάθεια φυγής από τη χώρα, την καθημερινότητα στα στρατόπεδα προσφύγων και τον σταδιακό επαναπατρισμό τους. Παράλληλα, παραθέτει και τις συζητήσεις που γινόταν σε διπλωματικό επίπεδο μεταξύ διάφορων φορέων για τη διαχείριση του προσφυγικού προβλήματος.

Ο Α. Λάμπρου στην έρευνα του, μελετώντας τόσο ελληνικά όσο και τουρκικά Αρχεία, ρίχνει φως στις προσφυγικές κινήσεις που συντελέστηκαν από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα προς την Τουρκία και τη Μέση Ανατολή. Μελετά τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές περιπτώσεις τους φαινομένου, το οποίο παρουσίαζε πυκνώσεις και αραιώσεις ανάλογα με τις εξελίξεις του πολέμου και τις πιέσεις που ασκούνταν από τις πολιτικές των κατοχικών δυνάμεων και των συμμάχων. Επίσης, επικεντρώνεται στους τρόπους διαχείρισης των προσφύγων και τη δημογραφική πολιτική της Τουρκίας, που διαμορφώθηκαν με γνώμονα τη θρησκευτική και εθνοτική ταυτότητα των αφιχθέντων πληθυσμών. Προβαίνει, δηλαδή, σε μια διάκριση ανάμεσα στους έλληνες πρόσφυγες και τους μουσουλμάνους από τη Θράκη και τη Μακεδονία, οι οποίοι έτυχαν διαφορετικής μεταχείρισης.

Τέλος, ο Α. Λιάκος στο έργο του *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* παραθέτει έναν ενδεικτικό αριθμό προσφύγων προς τη Μέση Ανατολή.

Η προσφυγική εμπειρία όμως δεν εξαντλείται στους πληθυσμούς που μετακινήθηκαν εκτός ελλαδικού χώρου και Δωδεκανήσων. Οι εσωτερικές μετακινήσεις ήταν εξίσου πολυάριθμες, αν και δύσκολα υπολογίσιμες με ακρίβεια. Ο Μ. Mazower υπολογίζει ότι το 1941 στη Θεσσαλονίκη βρήκαν καταφύγιο 48.000 πρόσφυγες από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη,⁶⁷ αριθμός ο οποίος έφτασε τους 60.000 στα μέσα του 1945.⁶⁸ Επιπλέον, ο Π. Βόγλης μελετά και το

67. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 495

68. Στο ίδιο, σ. 529.

ζήτημα της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν, ώστε να προωθηθεί η σταδιακή εκκένωση της περιοχής, προκειμένου να εγκατασταθούν βούλγαροι έποικοι.⁶⁹ Τον αριθμό των εκτοπισμένων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη καθώς και των βουλγάρων εποίκων στην περιοχή παραθέτει και ο G. Frumkin σημειώνοντας πως, σύμφωνα με τα στοιχεία του 1951, οι εκτοπισμένοι ανήλθαν σε 30.000 και οι έποικοι σε 80.000.⁷⁰

Εντούτοις, δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τον μεγάλο όγκο των εσωτερικών μετακινήσεων. Πληθυσμοί εγκατέλειψαν, βίαια και ακούσια, τον τόπο κατοικίας τους για σύντομα χρονικά διαστήματα, προκειμένου να αποφύγουν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις ή κακουχίες. Αυτές οι εσωτερικές μετακινήσεις δεν μπορούν να αναζητηθούν στα μεγάλα αριθμητικά μεγέθη ακριβώς λόγω της ρευστής φύσης τους. Ο μόνος τρόπος για να προσδιοριστούν είναι μέσω έρευνας σε τοπικό επίπεδο, με εργαλείο την οικογενειακή ιστορία, καθώς εκεί μπορεί να αποτυπωθεί όλο το φάσμα της πληθυσμιακής κινητικότητας σε επίπεδο μικροϊστορίας. Επίσης, σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου αντικατοπτρίζεται και στον πληθυσμό, του οποίου τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται. Η διαφορετική κινητικότητα, πυκνότητα και δυναμική διαφαίνεται και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, καθώς οι ανάγκες αλλά και οι κίνδυνοι μεταβάλλονταν θέτοντας νέες βάσεις για την αστική και την αγροτική κοινωνία.

Τέλος, η Αντίσταση στην ιταλική, βουλγαρική και γερμανική Κατοχή είναι ακόμη μία πτυχή της ιστορίας του Β' Παγκοσμίου πολέμου που έχει αναλυθεί εκτενώς στην ελληνική ιστοριογραφία. Ωστόσο, όσον αφορά την καταγραφή των αριθμών των ανθρώπων που εντάχθηκαν στις αντιστασιακές οργανώσεις και εγκατέλειψαν τις κατοικίες τους, τις πόλεις ή τα χωριά τους, δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλής αριθμός και φυσικά δεν πρόκειται για μια σταθερή και ομαλή γραμμική πορεία. Κατά συνέπεια, πρέπει να ληφθεί υπόψιν η ρευστότητα των αριθμών που αποδίδονται στην απογραφή και η συχνή μεταβολή της πυκνότητας του πληθυσμού τόσο ως προς τα ποσοτικά όσο και ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά (άρρενα/θήλεα μέλη).⁷¹

69. Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 40.

70. G. Frumkin, *ό.π.* Πρέπει να έχουμε διαρκώς κατά νου ότι ο Frumkin συγκεντρώνει αυτά τα στοιχεία τη δεκαετία του '40, επομένως πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την ακρίβεια αυτών των αριθμών.

71. Π. Βόγλης, *ό.π.*· Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Τα χρώματα της βίας στη Δυτική Μακεδονία 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Εθνοτικές και εμφύλιες συγκρού-*

Εν κατακλείδι, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος επηρέασε βαθύτατα κάθε πτυχή της ανθρώπινης δραστηριότητας, γεγονός το οποίο είχε σημαντικό αντίκτυπο και στον δημογραφικό χάρτη της Ελλάδας. Μάχες, βίαιη και ακούσια μετακίνηση πληθυσμών, μαζικές εκτελέσεις και πυρπολήσεις χωριών, το Ολοκαύτωμα, αντιστασιακές οργανώσεις και η μεταβολή της γεννητικότητας συνέβαλαν στη δημιουργία ενός κλίματος αστάθειας και συνεχούς ανατροπής, όπου μια ακανόνιστη, μη εύκολα ανιχνεύσιμη και μετρήσιμη δημογραφική αναδιαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας ήταν αναπόφευκτη. Ορισμένους αριθμούς μπορούμε να τους υπολογίσουμε, άλλοτε με σιγουριά, όπως στην περίπτωση της εξόντωσης των εβραϊκών κοινοτήτων, και άλλοτε με επιφύλαξη, καθώς τα στοιχεία που απορρέουν από τις πηγές δεν δίνουν πάντα στον ερευνητή ξεκάθαρη εικόνα. Εντούτοις, με την μελέτη της υπάρχουσας βιβλιογραφίας επιτυγχάνεται βαθύτερη κατανόηση του φαινομένου και αναδεικνύονται οι παράμετροι που συνθέτουν τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής.

Αν και δεν είναι απλό να αποτυπωθούν πλήρως οι αριθμητικές μεταβολές του πληθυσμού στη διάρκεια της Κατοχής, ακριβώς λόγω της ρευστότητας των πληθυσμιακών μεταβολών, το παρόν άρθρο βοηθά σημαντικά στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το δημογραφικό τοπίο της εποχής. Αναζητώντας όμως μια ξεκάθαρα αριθμητική αποτύπωση των δημογραφικών μεταβολών, συνολικά ποσά έχει καταγράψει το έργο του Δοξιάδη, ο οποίος αριθμεί 415.300 νεκρούς και 210.000 αποδημήσαντες εκτός Ελλάδας λόγω των εμπόλεμων συνθηκών και των ευρύτερων συνεπειών της περιόδου. Καταγράφει δηλαδή μια μεταβολή της τάξης των 625.300 ανθρώπων. Συνολικό αριθμό αποτυπώνει και η *Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, η οποία καταλήγει σε ένα σύνολο 806.922 απωλειών⁷² χωρίς να προσμετρώνται εδώ οι άνθρωποι που εγκατέλειψαν τη χώρα. Κατά τη γερμανική Κατοχή της Ελλάδας μπορεί να εξαχθεί ένας αριθμός μεταξύ 500.649 και 670.649 ανθρώπων που σκοτώθηκαν στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο ή απεβίωσαν από την πείνα και τις συνέπειές της, ή εκτελέστηκαν κατά τη διάρκεια των γερμανικών, ιταλικών και βουλγαρικών σφαγών, ή εγκατέλειψαν τη χώρα ως αιχμάλωτοι, εθελοντές ή αναγκαστικοί εργάτες και πρόσφυγες, ή υπήρξαν θύματα του Ολο-

σεις, Αθήνα, Επίκεντρο, 2017· Χ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. Α΄. Μ. Χαραλαμπίδης, *ό.π.*· Ι. Καρακατσιάνης, *ό.π.*

72. *Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, Αθήνα 2006. Ο συνολικός αριθμός απωλειών ανέρχεται στις 1.106.922, συμπεριλαμβανομένου κατά προσέγγιση και του αριθμού των 300.000 που αποδίδεται στην υπογεννητικότητα.

καυτώματος. Οι αριθμοί αυτοί φυσικά εξάγονται βάσει της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και δεν αποτελούν αποτέλεσμα πρωτογενούς μελέτης των συγγραφέων του παρόντος άρθρου.

Από τα παραπάνω γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι οι κατηγορίες που λαμβάνει υπ' όψιν η εκάστοτε απόπειρα εξαγωγής συνολικού αριθμού απωλειών διαφοροποιούνται και κατά συνέπεια υπάρχει και πάλι η δυσκολία των συγκρίσεων και της κατάληξης σε κοινό συμπέρασμα. Ωστόσο, γίνεται φανερό η ανάγκη για εξαντλητικότερη μελέτη σε τοπικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Βάση δεδομένων των γερμανικών στρατιωτικών και παραστρατιωτικών μονάδων στην Ελλάδα 1941-1944/45», η καταγραφή όλων των παραπάνω παραμέτρων κρίθηκε κάτι παραπάνω από απαραίτητη, καθώς μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την αστάθεια και την ταχύτητα με την οποία μεταβάλλονταν οι συνθήκες ζωής, η γεωγραφική σύνθεση του πληθυσμού και γενικότερα οι υφιστάμενες ισορροπίες σε μια εμπόλεμη καθημερινότητα.

SUMMARY

Anastasia Chartomatsidi – Natalia Tsourma, *Demographic changes during the occupation of Greece (1941-1944/45): A historiographic approach of population mobility*

The article attempts to compose a map of the greek historiographical accounts that deal with the composition of the population in Greece and the question of demographic changes that took place in the country during the German occupation (1941-1944/1945). In the framework of the research program “Database of German military and paramilitary units in Greece 1941-1944/45”, the need arose to investigate demographic changes in order to gain a deeper understanding of the imprint of German occupational forces on the Greek population. The article tackles issues of historical demography, analyses the different sources of recording of the population rearrangements that occurred in Greece during the Second World War, while approaching contributions of the greek historiography, in which many aspects of the German occupation are studied. Parameters, like losses on the battlefields, birth rates and mortality from famine, disease and executions, the Holocaust and the issue of Greek prisoners of war and workers of the Reich, the violent and involuntary movements of populations inside and outside Greece, and the integration of a significant number of people into resistance organizations, actively reflect the fluidity of the quantitative and qualitative characteristics attributed to the numbers of a census. Finally, an approximate and conventional numerical representation of the changes that took place in the demographic map of Greece for the period 1941-1944/45 is attempted.

